

2015

HAFIZA YÜRÜYÜŞLERİ

24 Nisan 1915
Ermeni Aydınların Sürgünü

İstanbul Taksim - Feridiye

Hrant Dink Vakfı

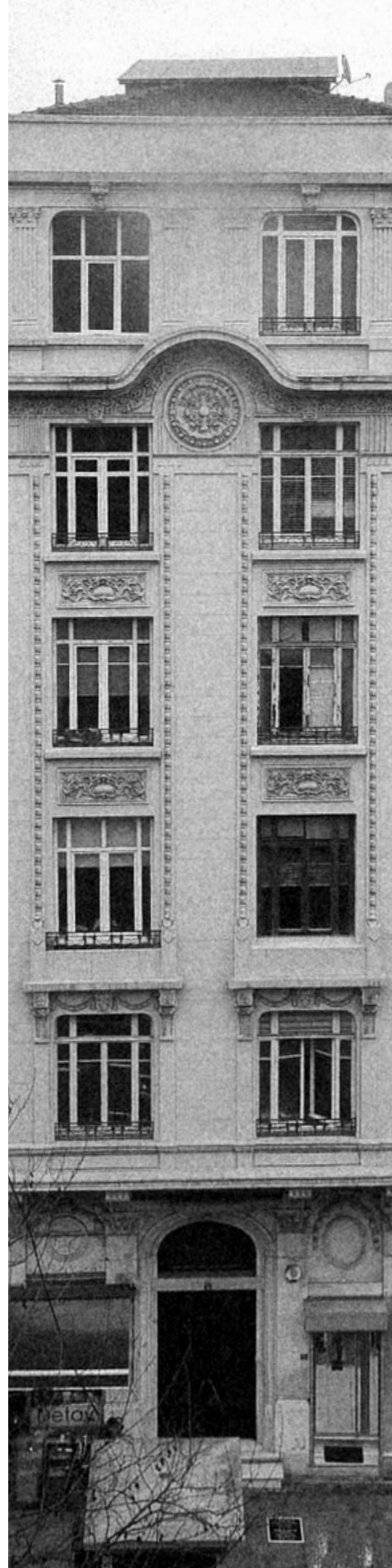
19 Ocak 2007'de genel yayın yönetmenliğini yaptığı Agos gazetesinin önünde öldürülmesinin ardından, Hrant Dink'in hayallerini yaşatmak için kurulan Hrant Dink Vakfı, diyalog ve barış kültürünü geliştirerek ayrımcılıktan uzak, insan haklarına saygılı, adil ve özgür bir toplum idealini hedefler. Vakıf, çalışmalarının merkezine aldığı geçmişle yüzleşme ve hafızayı canlandırma misyonuyla, sessizleştirilmiş hikâyeleri görünür kılarak ortak bir geleceğin inşasına katkı sunmayı amaçlar.

23,5 Hafıza Yürüyüşleri

23,5 Hrant Dink Hafıza Mekânı, Hrant Dink'in öldürüldüğü yerde, evrensel değerlere olan inancıyla, geçmişi hatırlarken geleceğe dair söz söyleyen, empati ve karşılıklı anlayışı teşvik eden bir diyalog platformu oluşturmak amacıyla kuruldu ve ziyaretçilerine kapılarını açtı. 23,5 Hafıza Yürüyüşleri serisi bu mekânın ve amacın uzantısı olarak herkesi geçmişe tanıklık etmeye, şehrin çok katmanlı hafızasının izini birlikte sürmeye davet ediyor.

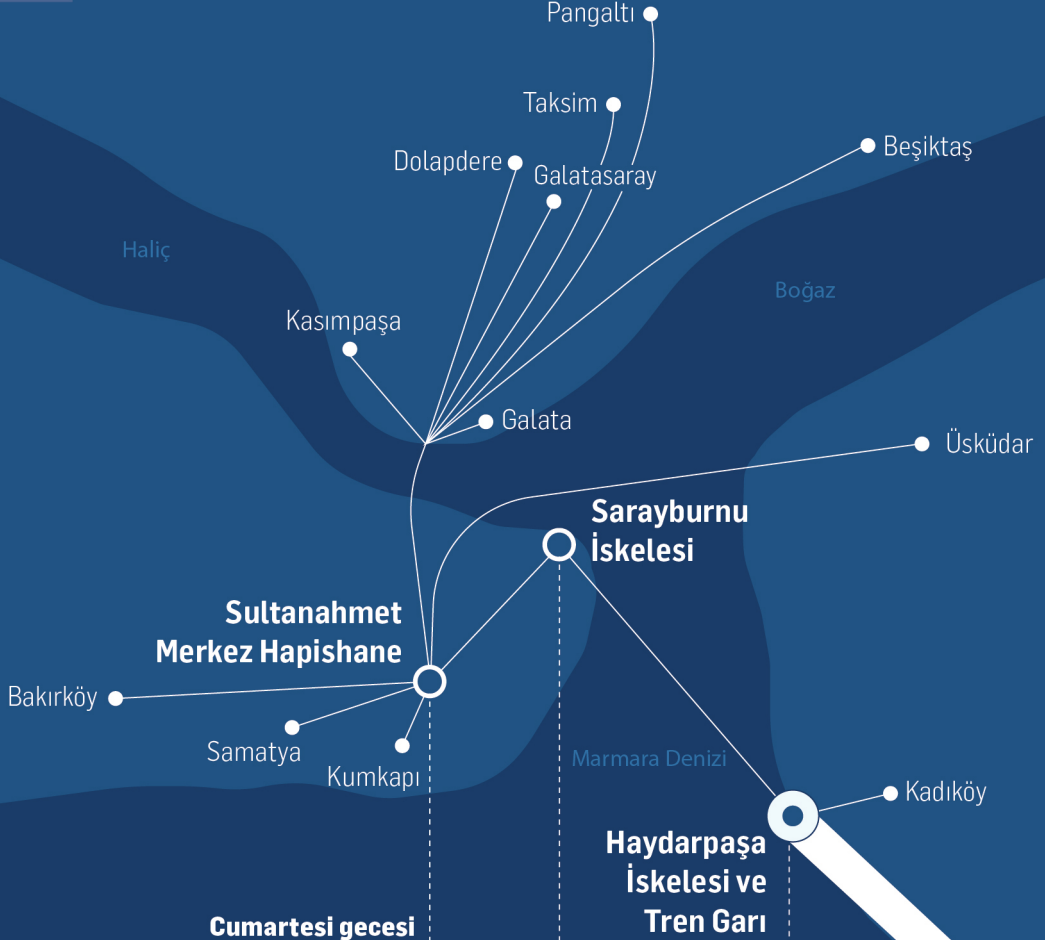
23,5 Hafıza Mekânı, Hrant Dink'in hayatı ve mücadelesine, Agos gazetesinin hikâyesine, cinayete giden sürece ve sonrasına ışık tutarken aynı zamanda azınlık hakları, insan hakları ve demokratikleşme bağlamında yakın Türkiye tarihine de bir bakış fırsatı sunuyor. 23,5 sergiler ve çeşitli etkinlikler aracılığıyla Türkiye'nin toplumsal hafızası üzerine düşünmek ve diyalog kurmak için de bir alan yaratıyor. 23,5 Hafıza Yürüyüşleri serisinin başlangıcını, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanarak sürgüne gönderilen ve büyük bir bölümü öldürülen Ermeni aydınların hikâyelerine odaklanan hafıza turları oluşturuyor. İlk olarak 2024 yılında Nesim Ovadya İzrail'in yürütücülüğünde, kendisinin kaleme aldığı 24 Nisan 1915: İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara (İletişim, 2013) kitabı temel alınarak yapılan bu turlardan ilhamla Vakıf, bu etkinlikleri kalıcı bir programa dönüştürüyor. Bu program hazırlanırken, İzrail'in çalışmasının yanında, yeniden Osmanlıcadan Türkçeye çevrilen, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün hazırladığı ve İstanbul'da tutuklanacak aydınların listelendiği Osmanlı Arşivi belgesinden de (BOA, DH. EUM. 2. Şb. 67/31, 14 Eylül 1920) yararlanılmıştır. Bu yürüyüşler, aydınların evlerinin önünde durarak, onların hikâyelerini ve kentin/toplumun belleğindeki yerlerini yeniden hatırlamayı, sessizleştirilmiş bir geçmişle diyalog kurmayı amaçlıyor.

Agos'un eski ofisinin, bugün 23,5 Hafıza Mekânı'nın bulunduğu Sebat Apartmanı. (Fotoğraf: Deniz Ezgi Sürek)

24 Nisan 1915 Ermeni Aydınların Sürgünü

● Karakollar

Cumartesi gecesi 24 Nisan 1915

Cumartesi akşamüstünden Pazar sabahına kadar İstanbul'dan 197 Ermeni aydını tutuklanarak Merkez Hapishane'ye götürüldü.

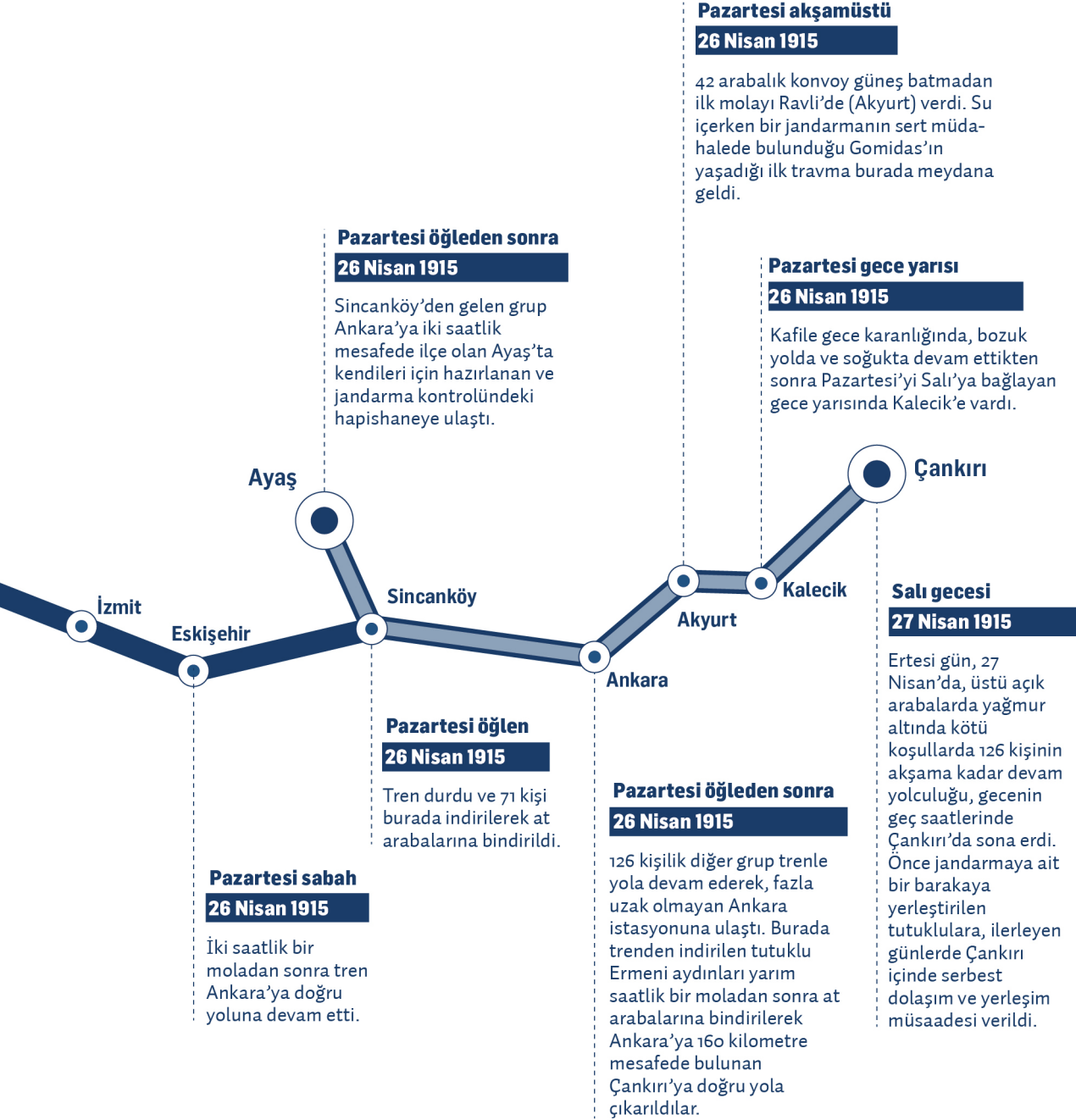
Pazar akşamüstü 25 Nisan 1915

Siyasi ve örgütlü olduğu varsayılan 71 kişi otobüslerle ve durumları daha hafif olduğu kabul edilen 126 kişi yürüyerek iki grup hâlinde Sarayburnu Vapur İskelesi'ne götürüldü.

Pazar akşamı 25 Nisan 1915

Sarayburnu'ndan vapura bindirilen Ermeni aydınları Haydarpaşa'ya götürülerek hazır ve boş olarak bekletilen trene bindirildiler. Birkaç saatlik beklemeden sonra tren Anadolu'ya doğru hareket etti.

24 Nisan 1915 Ermeni Aydınların Sürgünü

24 Nisan 1915'te tutuklanan 197 kişi, sonraki günlerde gelenlerle 250'yi buldu. İstanbul'un Ermeni aydınlarının tutuklanması süreci Ağustos ayının sonunda tamamlandı. Ayaş'a götürülen 92 Ermeni aydınından 75'i, Çankırı'ya götürülen 158 Ermeni aydınından 99'u hayatını kaybetti. Toplamda 250 Ermeni aydınından 174'ü öldürüldü, 76'sı sağ kurtulabildi.

Taksim - Feridiye

Feridiye Caddesi, 1870'de Beyoğlu'nun neredeyse yarısını yok eden büyük Pera yangınının başladığı sokaktır. Taksim'deki Topçu Kışlası'nın talim alanı olan Talimhane yakınlarındaki bu cadde, günümüzde tarihi ve modern irili ufaklı birçok oteli bünyesinde barındırarak İstanbul'a her kesimden ve ülkeden gelen turistlere hizmet veren bir yere dönüşmüştür.

Taksim Meydanı ve Feridiye Caddesi, Ermeni toplumunun tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Ermenilerin Taksim'e yerleşimi 16. yüzyıla kadar uzanır. Bu tarihlerde Avrupalıların Taksim ve Pera'ya konsolosluklar ve elçilikler açmasıyla yabancı dil bilen ve yurtdışı ile kültürel ve ticari bağlantıları olan Ermeniler için yeni iş imkânları doğdu. Ermeniler bir yandan burada çalışırken bir yandan da semte yerleştiler. Semtin neredeyse her köşesinde bulunan Ermeni kültürüne ait mezarlık, okul, hastane, kilise gibi yapıların bir kısmı günümüze ulaşmıştır.

Sinemalar, gazinolar, tiyatrolar genellikle Pera'da bulunuyordu. Yoğun olarak gayrimüslimlerin yaşadığı Taksim'i çevreleyen sokaklar, şehrin en önemli ve eski yerleşim alanlarıydı. 20. yüzyılda, Osmanlı ve modernleşme döneminde şehrin nüfus yapısı değişmiş; Müslüman nüfusun az olduğu Kumkapı ve Gedikpaşa gibi semtlerdeki Ermeniler Taksim ve çevresine taşınmıştır. Ermenilerin bu bölgede yoğunlaştığı yerler Tarlabası'ndan Dolapdere'ye uzanan Turan Caddesi, ters yöndeki Feridiye Caddesi ve Talimhane'ye sınır olan Valide Çeşme Sokağı'dır. 1914 tarihli Annuaire Oriental'de (Şark Ticaret Yıllığı), bu nüfus dağılımına örnek olarak Feridiye Caddesi'nde listelenen 176 konut ve işyerinin 111'inin Ermenilere, 38'inin Rumlara, 24'ünün Levantenlere ve 3'ünün tespit edilemeyen isimlere ait olduğunu göstermektedir.

Talimhane, adını Topçu Kışlası'ndaki askerlerin talim yaptığı açık araziden almaktadır. Taksim, Pera, Tarlabası ve Dolapdere genelinde gayrimüslim nüfus oldukça fazlaydı. Ancak bu nüfus, 1955 yılındaki 6-7 Eylül Olayları'nın ardından büyük ölçüde azalmıştır.

Taksim, eskiden bir mezarlıklar bölgesiydi. Hilton ve Divan otelleri ve İstanbul Radyoevi'nin bulunduğu ve Harbiye Askerî Müzesi'ne kadar uzanan alan, Surp Hagop Ermeni Mezarlığı'ydı. Topçu Kışlası'nın hemen bitişiğinde, sonradan Taksim Bahçesi'ne dönüşen ve günümüzde InterContinental İstanbul Hotel'in bulunduğu alan Katolik ve Protestan mezarlıkları; Gümüşsuyu'ndan Askerî Hastane'ye inen bölge ise Müslüman Mezarlığı olarak kullanılıyordu. Cumhuriyet'ten önce Taksim Meydanı'nın yerinde Topçu Kışlası'nın ahırı bulunuyordu.

1600'lü yıllardan itibaren mezarlık olarak kullanılan bu alan ve çevresi iskâna açılınca, Beyoğlu ve Galata semtlerinin de içinde olduğu bölgenin su sorununu çözmek için Belgrad Ormanı'ndaki bentlerde toplanan suyu şehre dağıtan bir maksem inşa edildi. Adını, gelen suyun çevredeki çeşmelere taksim edildiği su depolarından biri olan Maksem'den alan Taksim Meydanı, Cumhuriyet döneminde pek çok siyasi ve toplumsal olaya da ev sahipliği yapmıştır.

DURAKLAR	
1	Y. Agnuni (Haçadur Malumyan)
2	Haçik Boğosyan
3	Apik Cambaz
4	Vahram Torkomyan
5	Nazaret Dağavaryan
6	Püzant Keçyan
7	Sarkis Krikor Şahinyan
8	Hovhannes Artin Hanesyan
9	Şavarş Panosyan
10	Tateos Köseyan
11	Levon Ağababyan
12	Arisdages Kasbaryan
13	Khajak (Karekin Çakalyan)
14	Serovpe Noradunkyan
15	Hagop Avedisyan (Ardzruni)

● Konumu kesin olan noktalar
● Konumu tahmini olan noktalar

Y. Agnuni (Haçadur Malumyan)

01

1872 yılında Ermenistan'ın İran sınırındaki şehri olan Meğri'de doğan Haçadur Malumyan, 24 Nisan 1915 gecesi Beyoğlu'ndaki Bekar Sokak 12 numaralı evinden alındı. Eğitim hayatına Tiflis'teki Nersesyan Okulu'nda başlayan Malumyan daha sonra yüksek öğrenimini Cenevre Üniversitesi'nde tamamladı. Bu dönemde Avrupa'daki devrimci hareketlerden etkilenecek Ermeni Devrimci Federasyonu'na (Taşnaksutyun) katıldı ve partinin önemli isimlerinden biri hâline geldi. "Agnuni" takma adını da bu yıllarda benimsedi.

Agnuni, sadece eylemlerde yer alan biri değil, aynı zamanda partinin entelektüel yüzüydü. Kendisi, Troşag (Bayrak) gazetesinin yayın kurulundaydı ve aynı zamanda Kafkasya'daki Ermeni-Tatar çatışmalarını incelediği Govgasi Verker'de (Kafkasya'nın Yaraları) yazılar kaleme aldı. 20. yüzyılın başlarında Paris'te düzenlenen ve Jön Türkler de dahil olmak üzere, Sultan II. Abdülhamid'e karşı olanları bir araya getirmeyi amaçlayan Osmanlı Muhafif Güçleri Kongreleri'nin organizasyonunda yer aldı. Siyasi yoldaşı Vahan Papazyan, anılarında Agnuni'yi şöyle anlatır:

Ertesi günü kardeşimle birlikte Beyoğlu'nun yan sokaklarından birinde (Sakızağacı no. 51) bulunan Taşnaksutyun merkezine gittik. Agnuni oradaydı. Kendisine altı yıl önce Cenevre'de rastlamıştım. Hiç değişmemişti. Azametli ve kendini beğenmiş fakat akıllı ve hatırşinas. Beni gördüğünde küçük gözleri parladı ve öpüştük.

Erzurum'da 8. Kongre için bir araya gelen Taşnaksutyun yöneticileri; Agnuni orta sırada, sağdan üçüncü, kollarını kavuşturmuş hâlde oturuyor, 1914. (AGBU Nubar Kütüphanesi)

Agnuni, 1908'deki Jön Türk Devrimi'nin ardından İstanbul'a yerleşti. Başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliğini savundu ve liderleriyle yakın ilişkiler kurdu. İddialara göre, 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) sırasında İttihatçı liderlerden Talat Bey'i kendi evinde sakladı. Bu olay, iki hareket arasındaki ilk dönemdeki ittifakın ne kadar yakın olduğunu gösteriyordu. 1910-1911 yıllarında Amerika'ya giderek Ermeni diasporasını harekete geçirdi ve bugün hâlâ faal olan Ermeni Yardım Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük etti.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla değişen siyasi ortam neticesinde Taşnaktsutyun ile İttihat ve Terakki'nin ilişkileri bozuldu. Agnuni de 24 Nisan gecesi, partili arkadaşlarını ağırlarken evinden alınarak tutuklandı. Önce İstanbul'daki Merkez Hapishanesi'ne, ardından yüzlerce Ermeni aydın gibi Ankara vilayetine bağlı Ayaş'a sürgün edildi. Burada birkaç ay tutulduktan sonra diğer aydınlarla birlikte Diyarbakır'a sevk edilmek üzere yola çıkarıldı. Ancak, Urfa, Diyarbakır arasında Siverek civarında İttihat ve Terakki'nin Teşkilat-ı Mahsusa'sına bağlı Hacı Onbaşı lakaplı Hacı Tellal Hekimoğlu çetesi tarafından beş Ermeni aydını arkadaşıyla birlikte katledildi.

Haçik Boğosyan

02

1875 doğumlu doktor ve psikiyatr Haçik Boğosyan, 24 Nisan 1915 gecesi Beyoğlu, Şehit Muhtar Mahallesi'ndeki Bekar Sokak'ta bulunan 22 numaralı evinden alındı. Eğitim hayatına Getronagan Okulu'nda başlayan Boğosyan daha sonra tıp eğitimini Almanya ve İsviçre'de tamamladı. 20. yüzyılın başlarında Avrupa'da saygın bir psikiyatr olarak hayatını sürdüren Boğosyan, yükselen siyasi gerilime rağmen ailesiyle birlikte olabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'na geri dönme kararı aldı ve İstanbul'a yerleşerek Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nde Psikiyatri Bölümü'nün başına geçti. Aynı zamanda Ermeni Millî Meclisi'nde çeşitli görevler üstlenen Boğosyan, bilimsel birikimi ve toplumsal statüsüyle başkentten önde gelen aydınlarından biri hâline geldi.

Boğosyan'ın hayatı da, 24 Nisan günü evinden alınmasıyla tamamen değişti. Emniyet Genel Müdürü İsmail Canbolat'ın makamına götürülen Boğosyan, "Ben bir Osmanlı doktoruyum," diyerek kimliğini ve mesleğini hatırlattı. Ancak, bu çabası karşılık bulamadı ve diğer Ermeni aydınlarıyla birlikte önce Merkez Hapishanesi'ne, ardından Çankırı ve Ayaş'a gönderildi. Boğosyan, yargılanmak üzere götürüldüğü Ankara'ya vardığının ertesi günü mahkemeye çıkarıldığını şu sözlerle anlatıyor:

Ertesi sabah [25 Haziran], beni Askerî Mahkeme'ye çıkardılar ve kimlik tespiti yapıldıktan sonra, beni tekrar hapishaneye geri götürdüler. Birkaç gün sonra aynı Askerî Mahkeme'nin karşısına çıktım ve sorgulandım. Benden, Paris'te Ruh Hastalıkları Derneği'nde verdiğim bir ders ile ilgili olarak açıklama istediler. Dersin (sözde) özü, Türk beyninin dejenere olduğu ve mevcut nesilden uygar bir ırk vb ortaya çıkarmanın mümkün olmadığı şeklindeydi. Tabii ki böyle bir ders verdiğimi reddettim. İstanbul'daki Ermeni gazetelerinde yayımlanan ve zararlı olabilecek hiçbir şey yazmadığım bilimsel makalelerim hakkında sorular sordular.

Aylar süren tutukluluğun ardından serbest bırakılan Doktor Boğosyan'ın özgürlüğü uzun sürmedi. İstanbul'a dönmek üzereyken, bu kez Ankaralı Katolik Ermenilerle birlikte yeniden tutuklandı. Ankara yakınlarında bir kafiyeyle ölüme götürülürken, başkentten son anda gelen emirle mucizevi bir şekilde

hayatta kaldı. Günlerce süren tehlikeli bir yolculuğun ardından Tarsus'a ulaşmayı başardı. Boğosyan'ın, her ne kadar 14 Ekim tarihli telgrafta İstanbul'a dönmesine izin verildiği belirtilse de bir daha İstanbul'a dönmedi ve yaşamını Halep'te yeniden kurmaya karar verdi.

Halep'te Osmanlı Ordusu'nda doktor olarak görev yaptı. Savaşın ardından tüm varlığını dağılmış Ermeni toplumunu bir araya getirmeye adanmıştı. Suriye'deki Ramgavar (Ermeni Demokratik Liberal) Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı ve Yeprad (Fırat) gazetesinin çalışmalarına katıldı. Verjin Gülbenkyan Doğum Hastanesi ile Boğos Gülbenkyan Okulu'nun kuruluşuna öncülük ederek Ermeni toplumunun Halep'te yeniden kök salmasına katkı sağladı. Dr. Haçik Boğosyan'ın hayatı, bir aydınının ve hekimin en parlak döneminden koparılıp ölümüne sürüklenmesine rağmen hayatta kalarak bilgisini ve deneyimini bir toplumu yeniden inşa etmek için nasıl kullandığını gösteren bir tanıklık olarak tarihe geçti.

Apik Cambaz

03

Tüccar Apik Cambaz, 24 Nisan 1915 gecesini Beyoğlu Mis Sokak'ta bulunan 24 numaralı Martin Apartmanı'ndaki evinden alındı. Vahram Torkomyan'ın da götürüldüğü bekçi kulübesinde bir süre bekletildikten sonra, önce Merkez Hapishane'ye, oradan Çankırı'ya gönderildi. Cambaz, Andonyan'ın tabiriyle kendisini diğer sürgünlerden ayıran temel bir özelliğe sahipti: O, Türkofon bir Katolik Ermeni'ydi. Bu kimliğine o kadar güveniyordu ki, Çankırı'daki tutukluluk günlerinde diğer mahkumlara sürekli olarak kendisinin "Ermeni" değil, "Katolik" olduğunu ve bu nedenle serbest bırakılacağını telkin ediyordu. Kendisine "Cambazyan" denmesine karşı çıkarak, soyadının sadece "Cambaz" olduğunu vurguluyordu.

Onun bu sarsılmaz inancı, teoride karşılıksız değildi. Nitekim Osmanlı hükümeti, müttefiki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Vatikan'ın diplomatik girişimleri sonucu Katolik ve Protestan Ermenilerin tehirden muaf tutulacağına dair bir kararname yayımlamıştı. Bu kararname Çankırı'ya ulaştığında, 10 Ağustos 1915'te Apik Cambaz resmen serbest bırakıldı.

Katolik olmasına ve elindeki serbest bırakılma belgesine güvenen Cambaz, güvenlik görevlilerinin de yer aldığı kafileyi beklemeden, kiraladığı bir araba ile Çankırı'dan Ankara'ya tek başına yola çıkmaya karar verdi. Ancak bu, onun son yolculuğu oldu. O dönemde bölgeyi kontrolü altında tutan ve devletin gayresmî operasyonlarında kullandığı bilinen Kürt Alo liderliğindeki bir çete tarafından Tüney ile Kalecik arasında pusuya düşürülerek katledildi.

Beyoğlu Mis Sokak'ta bulunan 24 numaralı Martin Apartmanı. (Fotoğraf: Can Candan)

Hikâyesindeki trajedi, öldürülmesiyle son bulmadı. Kendisini serbest bırakan Dâhiliye Nezareti, haftalar sonra Ankara Vilayeti'ne telgraflar çekerek, akıbeti meçhul bu Katolik Ermeni tüccarın "nerede olduğunu" ve "neden kaybolduğunu" resmî olarak soruşturdu. Resmî olarak serbest bir vatandaş olan Cambaz, devletin denetimsiz bıraktığı yollarda yine devletin göz yumduğu bir çete tarafından öldürülmüştü.

Vahram Torkomyan

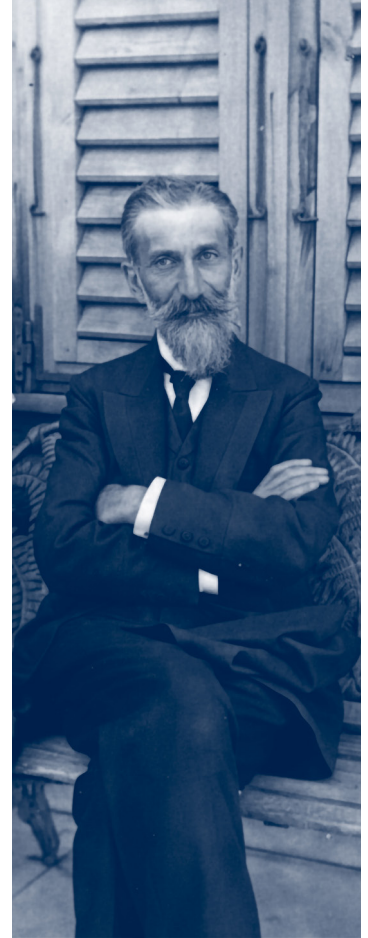
04

1858 Üsküdar doğumlu doktor, tıp tarihçisi ve yazar Vahram Torkomyan, 24 Nisan 1915'te Beyoğlu Taksim'deki, bugünkü adıyla Zambak Sokak'ta bulunan 23 numaralı evinden alındı. 1876 yılında Üsküdar Surp Haç Okulu'ndan okul birincisi olarak mezun oldu. 21 yaşında iken Fransız hükümetinden aldığı burs ile Paris'e tıp okumaya gitti. Mezun olduktan sonra İstanbul'a döndü ve hekimlik yapmaya başladı. Kısa sürede hem mesleki başarıları hem de hayırseverliğiyle tanındı. Karabaş çiçeğinin verem tedavisindeki etkisini ortaya koyan araştırmasıyla dikkat çekti. Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'de başkan vekilliği görevini üstlendi ve Pıjişgagan Miutyun'u (Ermeni Tıp Birliği) kurarak Ermeni tıp camiasına önemli bir miras bıraktı. Tıbbi ve toplumsal hizmetleri, Mecidiye Nişanları ve Fransız Officier d'Académie gibi ödüllerle takdir edildi.

Tıp alanındaki çalışmalarının yanı sıra, Osmanlı Ermenileri Yayın Cemiyeti yönetim kurulu üyeliği, Ermeni harflerinin 1500. yılı ve Ermeni matbaacılığının 400. yılı kutlama komitesi başkanlığı gibi görevlerle Ermeni kültürel yaşamına da aktif katkıda bulundu. Ayrıca Eremya Çelebi Kömürçyan'ın İsdambolo Badmutyun (İstanbul Tarihi) adlı eserinin ilk cildini yayımladı.

24 Nisan 1915'te, diğer aydınlar gibi tutuklandı ve Çankırı'ya sürgün edildi. Sürgün güzergâhı üzerindeki Eskişehir Tren İstasyonu'nda, tarihçi, yazar ve dönemin askerî görevlilerinden Ahmet Refik Altınay tanıklığını şu sözlerle aktarır:

İstanbul boş durmuyordu. Tren tren Ermeni mütefekkirleri ve san'atkarları Anadolu'nun ücra köylerine gönderiliyordu. Bir akşam dolu bir tren geldi, istasyondan baktım. Bütün tanıdığım ve bildiğim simalardı: Diran Kelekyan, Pozant Keçyan, Torkumyan...

Vahram Torkomyan. (Vahram Torkomyan, Unutulan Geçmiş: İstanbullu Bir Doktorun Üsküdar'dan Paris'e Yolculuğu, Aras Yayıncılık, 2024)

Dâhiliye Nezareti'nin 7 Mayıs 1915 tarihli telgrafı ile aralarında Vahram Torkomyan'ın da bulunduğu sekiz tutuklunun serbest bırakılmasına ve İstanbul'a dönmesine izin verildi. Böylece Gomidas Vartabed ile birlikte Çankırı'dan dönebilen ve dolayısıyla hayatta kalabilen ender isimlerden biri oldu.

Torkomyan, Çankırı dönüşünün ardından İstanbul'da mesleğini sürdürdü. Özellikle Gomidas Vartabed'in ruhsal rahatsızlığı ve tedavi süreciyle yakından ilgilendi. Kasım 1918'de, Ermeni yetim, hasta ve kimsesizleri barındırmak, sağlık hizmeti sunmak ve hemşireler yetiştirmek amacıyla Hay Garmir Khaç'ı (Ermeni Kızıl Haç'ı) kurdu.

1922 yılında Paris'e yerleşti ve yaşamının geri kalanını burada sürdürdü. Ermeni tıp tarihi üzerine araştırmalar yaptı ve çeşitli yayınlar kaleme aldı; ayrıca Kömürçüyan'ın İstanbul Tarihi adlı eserinin ikinci ve üçüncü ciltlerini yayımladı. Hayatının son yıllarında Antsuğu Mortsug (Unutulan Geçmiş) adı altında anılarını yazdı. Vahram Torkomyan'ın anıları, ilk defa İstanbul'da Ermenice olarak 2020 yılında ve Türkçe çevirisi de 2024 yılında Aras Yayıncılık tarafından yayımlanarak okurla buluşturuldu. Vahram Torkomyan, 1942 yılında, 84 yaşındayken Paris'te hayatını kaybetti.

Nazaret Dağavaryan

05

1862 Sivas doğumlu doktor ve siyasetçi Nazaret Dağavaryan, 24 Nisan 1915 gecesi Beyoğlu'nda, o zamanki adıyla Taksim Sokak (bugünkü Zambak Sokak) üzerindeki 33 numaralı evinden alındı; Tarlabaşı Bulvarı'nın açılması sürecinde bu ev yıkıldı. Henüz yedi yaşındayken eğitim için İstanbul'a gönderilen Dağavaryan, 16 yaşında Paris'e giderek Ziraat Yüksek Okulu'nda öğrenim gördü ve 21 yaşında ziraat mühendisi olarak İstanbul'a döndü. Bir süre Sivas'ta öğretmenlik ve okul yöneticiliği yaptı. 23 yaşında İstanbul'a dönerek Kadıköy'deki Aramyan Okulu'nun müdürlüğünü üstlendi. 25 yaşında yeniden Paris'e giderek Sorbonne Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne kaydoldu.

İstanbul'a döndükten sonra henüz 37 yaşındayken Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin başhekimisi oldu ve hastaneye modern tıbbi uygulamalar getirdi. Aynı yıl, Manreapanutyun (Bakteriyoloji) adlı kitabını yayımladı. Bilimsel çalışmalarının yanı sıra halk sağlığı ve hijyen konularında kitaplar yazdı. Verdiği hizmetler için Fransız hükümeti tarafından kendisine Officier d'Académie nişanı verildi.

Dağavaryan, sadece bir bilim insanı değil aynı zamanda etkili bir toplum lideri ve siyasetçiydi. Kurucuları arasında yer aldığı Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin (AGBU) ilk genel sekreteri olarak, birliğin imparatorluk genelinde yayılmasında kilit rol oynadı. Aynı

Zambak Sokak 33 numara.
(Fotoğraf: Can Candan)

zamanda Ermeni okullarında yönetici ve öğretmen olarak eğitime büyük önem verdi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Sivas mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na girdi. Kurucusu olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında, İttihat ve Terakki hükümetinin politikalarına karşı sert bir muhalefet yürüttü. Meclis'teki konuşmalarında sık sık ekonomik bağımsızlığı ve tüm Osmanlı toplumlarının haklarını savundu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda yaptığı konuşmada bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmişti:

Türkiye ahalişi şimdiye kadar iki kısma ayrılmıştı. Bir kısmı egemen millet Türk İslamlar, diğeri egemenlik altındaki gayrimüslimler. [...] Bundan böyle bu ülke yalnız Türk'ün, Arap'ın olmayıp gayrimüslimlerin de içinde bulunduğu bütün ahalinin ülkesidir.

Hayatı boyunca Osmanlı yurttaşlığını, eşit vatandaşlığı ve bir arada yaşamı savunan Dağavaryan, 24 Nisan 1915 gecesi evinden alınarak tutuklandı. Dağavaryan önce Ayaş'a gönderildi, ardından Diyarbakır'da yargılanacağı bahanesiyle yola çıkarıldı. Ancak, Siverek yakınlarında, Karacaören mevkiinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın denetimi altında bulunan Hacı Onbaşı lakaplı Hacı Tellal Hekimoğlu çetesi tarafından beş Ermeni aydını arkadaşıyla birlikte katledildi.

Nazaret Dağavaryan. (Aram Andonian, Exile, Trauma and Death - On the Road to Chankiri with Komitas Vartabed, Gomidas Institute - Tekeyan Cultural Association, 2010, s. 20)

Sarkis Krikor Şahinyan

07

Bingöl Kiğı doğumlu lokantacı Sarkis Krikor Şahinyan, 24 Nisan 1915'te Taksim Valideçeşme'deki (yeni adıyla Dolapdere-Taksim Caddesi) evinden alındı. Memleketinden İstanbul'a gelerek kendine bir hayat kurmuş olan Şahinyan, başkentteki diğer hemşerileri gibi, Kiğılıların aşçılık ve lokantacılık konusundaki ününü sürdüren saygın bir esnaftı. İşlettiği lokanta, Beyoğlu'nun en hareketli noktalarından Büyükparmakkapı Sokağı'ndaki Afrika Hanı'nın altındaydı.

Şahinyan'ın bu sakin hayatı, 24 Nisan 1915'te evinden alınarak tutuklanmasıyla son buldu. İstanbul'dan toplanan yüzlerce Ermeni aydın, siyasetçi ve topluluk üyesi gibi o da önce Çankırı'ya sürgün edildi. Burada yaklaşık iki buçuk ay tutulduktan sonra, Der Zor'a gönderilmek üzere Ankara'ya doğru yola çıkarıldı. Ancak yolculukları, Ankara Hapishanesi'nde son buldu. Burada yaklaşık bir ay tutuklu kaldıktan sonra Ankara'ya birkaç saatlik mesafedeki Beynam köyü yakınlarında, kafiledeki diğer Ermenilerle birlikte katledildi.

Sarkis Şahinyan'ın katledilmesinden haftalar sonra, 25 Ağustos 1915'te, İstanbul'a geri dönmemesi şartıyla affedildiğine dair bir karar çıktı. Ancak, bu karar kendisine hiçbir zaman ulaşamadı, çünkü kendisi çoktan öldürülmüştü.

Hovhannes Artin Hanesyan

08

Pera'da yaşayan saatçi Hovhannes Artin Hanesyan, 24 Nisan 1915 gecesini, o dönemde Valideçeşme, bugün ise Dolapdere-Taksim Caddesi olarak bilinen yerdeki 107 (bugün 63) numaralı evinden alındı. Şehrin sosyal ve ticari hayatına zanaatıyla katkıda bulunan bir esnaf olan Hanesyan, İttihat ve Terakki hükümetinin Ermeni toplumunun önde gelenlerini hedef alan operasyonu kapsamında tutuklandı.

İstanbul'daki ilk sorgu ve gözaltının ardından Çankırı'ya sürgün edildi. Burada geçen kısa bir bekleyişin ardından, kafileler hâlinde yeni sürgün yerlerine sevkler başladı. Hovhannes Hanesyan, Ankara üzerinden Der Zor'a gönderilecekleri bahanesiyle yola çıkarılan bir kafileye dahil edildi. Ankara Hapishanesi'nde yaklaşık bir ay tutulan kafile, Ağustos ortalarında, Ankaralı Ermenilerin de katıldığı daha büyük bir grupla birlikte hapishaneden çıkarıldı. Ardından bu grup, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından organize edilen çetelerce ıssız vadilerde katledildi.

Katledilmesinden kısa bir süre sonra, 25 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezareti, Kastamonu Valiliği'ne bir telgraf çekti. Telgrafta, Hanesyan'ın isminin 4 Ağustos tarihli af listesine sehven eklenmediği belirtiliyor ve İstanbul'a dönmemesi şartıyla serbest bırakılması emrediliyordu. Ancak, Kastamonu makamlarının yanıtı bu emri boşa çıkarıyordu: "Adı geçen şahıs haftalar önce Ankara'ya gönderilmiştir."

Şavarş Panosyan

09

Şavarş Panosyan, Sivas'ta doğdu. 24 Nisan 1915'te, Taksim Talimhane'nin karşısındaki Valideçeşme'de, 123 (bugün 81) numaralı hanedeki evinden alınarak tutuklandı ve Ayaş'a gönderildi. Oğlunun yerine tutuklandığı anlaşıldığından serbest bırakıldı ve İstanbul'a döndü.

Tateos Köseyan

10

İstanbul'un hareketli ticaret merkezlerinden Çemberlitaş'ta tanınan bir fes tüccarı olan Tateos Köseyan, 24 Nisan 1915 gecesini, Taksim Feridiye'de, Çaylak Sokak'taki 88 numaralı evinden alınarak tutuklandı ve Çankırı'ya sürgün edildi. Yaklaşık üç buçuk ay sonra serbest bırakıldı. İstanbul'da kendileri için yüksek meblağlar karşılığında rüşvet verildiği öne sürülen dört varlıklı Ermeni tutuklu –Köseyan, Hagop Koryan, banker Hovhannes Terlemezyan ve diş hekimi Vahan Altunyan– bu ayrıcalıktan yararlananlar arasındaydı.

Dâhiliye Nezareti, 4 Ağustos tarihli resmî listede bu dört kişinin tahliyesine ve başkente dönmesine onay verdi. Ancak, yolların güvenli olmadığı gerekçesiyle, grup Çankırı'da bir süre bekletildi. 19 Ağustos'ta, jandarma refakatindeki 24 kişilik kafilenin peşine ayrı bir grup olarak takılarak Çankırı'dan Ankara'ya gittiler. O dönemde Ankara'da Ermenilere yönelik katliamların sürdüğü bir atmosferde, ellerinde resmî izin belgeleri bulunmasına rağmen, Ankara Vali Vekili Atıf Bey'in müdahalesiyle İstanbul'a değil, Halep'e yönlendirildiler. Ancak, bu dört kişi, başkentteki bağlantılarını kullanarak durumlarını bildirmeyi başardı. Dâhiliye Nezareti, Kayseri'ye gönderdiği bir telgrafla, dört kişilik grubun İstanbul'a iade edilmesini emretti. Ne var ki bu emir ulaşmadan önce grup yeniden yola çıkmıştı. Sonunda Tarsus'taki Gülek İstasyonu'na vardıklarında bir kez daha girişimde bulundular ve yeniden gönderilen telgraf emriyle İstanbul'a dönmeleri sağlandı.

Grup, 5 Ekim 1915'te İstanbul'a ulaştı.

Çaylak Sokak. (Fotoğraf: Can Candan)

Levon Ağababyan

11

1887 Bitlis doğumlu eğitimci ve yazar Levon Ağababyan, 24 Nisan 1915 gecesi Taksim Feridiye'deki Çaylak Sokak 30 numaralı evinden alındı. Temel eğitimini, dönemin en saygın Ermeni kurumlarından biri olan Erzurum'daki Sanasaryan Okulu'nda tamamladı. Alman eğitim sistemini esas alan seçkin müfredatıyla, Anadolu'daki Ermeni okullarına nitelikli öğretmenler ve toplum liderleri yetiştirmeyi hedefleyen bu kurum, Ağababyan'ın entelektüel gelişiminde belirleyici bir rol oynadı. Mezuniyetinin ardından, okulunun idealleri doğrultusunda, Anadolu'daki cemaatlerin eğitim yoluyla kalkınmasına kendini adadı.

1908-1914 yılları arasında, yaklaşık dört bin Ermeninin yaşadığı Kütahya'da ve beş bine yakın Ermeni nüfusuna sahip Akşehir'de matematik öğretmeni ve okul müdürü olarak görev yaptı. Sadece mevcut okullarda çalışmakla kalmadı, aynı zamanda Kütahya'da kendi özel okulunu kurup üç yıl boyunca yönetti.

Eğitimciliğinin yanı sıra Ağababyan, Taşnaksutyun'un İstanbul'daki ana yayın organı olan Azadamard (Özgürlük Mücadelesi) gazetesinin yazar kadrosunda yer aldı. Yazıları aracılığıyla, 20. yüzyıl başındaki Osmanlı siyasi ve toplumsal tartışmalarına aktif bir entelektüel olarak katıldı.

Ağababyan'ın bu üretken ve topluma adanmış hayatı, 24 Nisan 1915 gecesi tutuklanıp Çankırı'ya sürgün edilmesiyle ağır bir darbeye uğradı. Aylarca burada tutulduktan sonra, 19 Ağustos 1915'te, tamamı aydınlardan oluşan 24 kişilik ikinci bir kafileyle Der Zor'a gönderilmek üzere yola çıkarıldı. Ancak, Ankara'ya varmadan, Elmadağ mevkiinde pusuya düşürülerek katledildi.

Arisdages Kasbaryan

12

1861 Adana doğumlu avukat, yazar ve tüccar Arisdages Kasbaryan, 24 Nisan 1915'te, Beyoğlu Tarlabası'ndaki eski adıyla Eğri Sokak (bugünkü Çorbacı Sokak) üzerinde bulunan 15 numaralı evinden alındı. Osmanlı hukuk sistemine olan hakimiyetiyle tanınan bir avukattı. 30 yaşında İstanbul'a yerleştikten sonra Galata'daki Voyvoda Han'da bulunan yazıhanesinde çalıştı ve kısa sürede hukuk dünyasında saygın bir yer edindi. Özellikle karmaşık ve sürekli değişen Osmanlı kanunlarını ve nizamnamelerini derlediği eserleriyle öne çıktı.

Kasbaryan, Osmanlı Türkçesiyle kaleme aldığı Mecma-i Lahika-i Kavanin, Hukuk Müşaviri ve Cüzdan-ı Kavanin-i Osmaniye gibi kitaplarla, hukukçular ve tüccarlar için önemli kaynaklar yarattı. Bu eserler, onun hayatını adadığı kanun ve nizam fikrinin birer yansımasıydı. Mesleki faaliyetlerinin yanı sıra Ermeni toplumu içinde de aktif bir rol üstlendi ve Ermeni Millî Meclisi'nde doğduğu şehir olan Adana'yı delege olarak temsil etti. Ayrıca Manzume-i Efkâr, Mecmua-ı Ahbar ve Püzantion gibi gazetelere yazılar yazdı ve Pasdapan (Avukat) adıyla kendi gazetesini yayımladı.

Çorbacı Sokak 15 numara.
(Fotoğraf: Can Candan)

Devrimcilere karşı olmasıyla bilinen Kasbaryan, 24 Nisan 1915'te İttihat ve Terakki hükümeti tarafından "Ermeni komitelerine üye olmak ve Türkiye aleyhine yayın yapmak" suçlamasıyla tutuklandı. Tutuklandıktan sonra Ayaş'a gönderilse de ailesinin ve dostlarının girişimleriyle bir süre sonra serbest bırakılmasına karar verildi. Ancak, serbest bırakılma emrini taşıyan telgraf, bürokratik bir hatayla Ayaş yerine Çankırı'ya gönderilince Kasbaryan serbest bırakılmak yerine Ankara'ya götürüldü ve burada katledildi. Hayatını Osmanlı kanunlarını derlemeye ve yorumlamaya adanmış bir hukukçunun hayatı, bir kanunsuzluk ve ihmal silsilesiyle son bulmuş oldu.

Khajak (Karekin Çakalyan)

13

1867 Gümrü doğumlu, Ermeni entelektüel ve siyasi yaşamının etkili figürlerinden Karekin Çakalyan, 24 Nisan 1915 gecesi Taksim Feridiye'deki Yoğurtçu Faik Sokağı'nda bulunan evinden alındı. İlerleyen dönemlerde Khajak olarak bilinecek olan Çakalyan, Gümrü'de başlayıp Eçmiadzin'de sürdürdüğü eğitimini Cenevre Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nde tamamladı.

Karekin Çakalyan, Taşnaktsutyun üyesi olarak, partinin yayın organlarında önemli yazılar kaleme aldı. "Türkiye'de Vergiler", "Ulusçuluk Nedir?", "Ermeni Hareketinin Nedenleri" ve "Federeasyona Doğru" gibi eserlerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal sorunlarını, ulusal kimlik meselelerini ve Ermenilerin geleceğine dair fikirleri derinlemesine tartıştı.

24 Nisan 1915 gecesi evinden alınıp tutuklandığında geride eşi Şuşanik ve iki çocuğunu bıraktı. Sürgün yeri Ayaş oldu. Ayaş'tan Agnuni, Rupen Zartaryan, Sarkis Minasyan, Dr. Nazaret Dağavaryan ve Cihangül (Harutyun Cangülyan) ile birlikte Diyarbakır'a gönderilmek üzere yola çıkarıldılar. Yolculukları sırasında, Konya Ereğli tren istasyonunda tanıdığı bir Ermeni aracılığıyla İstanbul'daki eşine kısa bir veda mektubu ulaştırmıştı:

Sevgilim, uzağa götürüyorlar beni, senden uzağa, Dikranagert'e [Diyarbakır] doğru. Benimle birlikte Ayaş mahkûmlarından Agnuni, Zartar, Sarkis Minasyan, Dr. Dağavaryan ve Cihangül de var. Ereğli istasyonunda bir Ermeni'ye rastladık, bu mektubu sana getireceğine söz verdi. Kendine ve kızlarım Nunus ile Alos'a iyi bak. Bizi niçin götürdüklerini bilmiyoruz. Ama çok ümitliyim ki, birbirimizi tekrar göreceğiz. Ehh... Görüşürüz... Seni ve Godanlarımı [yavrularımı] öpüyorum.

Senin... K. Khajak

Khajak. (Teotig, Huşartsan: Abril Dasnimegi, O. Arzuman, 1919, s. 5)

Grup, Diyarbakır'a ulaşamadı. Siverek yakınlarındaki Karacaören mevkiinde, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı bir çete tarafından katledildiler.

Serovpe Noradunkyan

14

1884 Siirt doğumlu eğitimci ve Osmanlıca öğretmeni Serovpe Noradunkyan, 24 Nisan 1915'te, Beyoğlu, Bülbül Mahallesi üzerinde bulunan, eski adıyla Macar, bugünkü adıyla Turan Caddesi'ndeki evinden alındı. İlk öğrenimini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra dönemin en önemli Ermeni eğitim kurumlarından biri olan Erzurum'daki Sanasaryan Okulu'na devam etti. İmparatorluğun dört bir yanındaki Ermeni okullarına modern yöntemlerle öğretmen ve toplum liderleri yetiştirmeyi amaçlayan bu prestijli kurum, onun entelektüel kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Ardından yükseköğrenim için İstanbul'a giderek Darülfünun'da tahsil gördü.

Çalışma hayatına mezun olduğu Sanasaryan Okulu'nda başladı. 1903'ten 1915'e kadar, 12 yıl boyunca bu kurumda Osmanlıca öğretmeni olarak görev yaptı. Noradunkyan, Osmanlıca dilbilgisi üzerine uzmanlığıyla tanınıyordu ve bu alanda yeni nesil Ermeni aydınlarının yetişmesine katkıda bulundu. Noradunkyan, yalnızca bir eğitimci değildi, aynı zamanda toplumunun siyasi hayatında da aktif bir rol üstlendi. Taşnaksutyun üyesiydi ve doğduğu bölge olan Siirt'i temsilen Ermeni Millî Meclisi'nde delege olarak görev yapıyordu.

24 Nisan 1915'te evinden alınıp tutuklandığında önce Tarlaabaşı'ndaki bir bekçi kulübesine götürülerek, aralarında Rupen Zartaryan ve Püzant Keçyan gibi tanınmış aydınların da bulunduğu bir grupta birlikte bekletildi. Bu bekleyişin ardından Ankara Valiliği'ne bağlı Ayaş Hapishanesi'ne sevk edildi.

Ayaş Hapishanesi'ne getirildikten sonra, tutukluların dış dünyayla iletişim kurmalarına üç hafta boyunca izin verilmedi. Bu kısıtlama kalktığı anda ise gönderilecek tüm mektup ve kartların yalnızca Türkçe yazılması şart koşuldu. Türkçe yazmayı bilmeyen ya da yeterince iyi bilmeyen tutuklular için bu ciddi bir engeldi. Bunun üzerine Simpad Pürad, Serovpe Noradunkyan, Hampartsum Hampartsumyan ve Püzant Bozacıyan'dan oluşan bir "yazıcılar grubu" kuruldu. Genellikle ailelere gönderilen mektuplar posta kartlarına yazılıyor ve siyasi içerik barındırmaması için büyük bir özen gösteriliyordu. Kartlar önce Ayaş polisine teslim ediliyor, ardından topluca İstanbul'daki Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderiliyor ve ancak bu son sansürden de geçirildikten sonra adreslerine ulaştırılıyordu. Yaklaşık üç ay süren bu esaretin ardından Noradunkyan, Temmuz 1915'te 30 kişilik bir mahkûm grubuyla birlikte hapishaneden çıkarıldı ve Ankara yakınlarında katledildi.

Hagop Avedisyan (Ardzruni)

15

1873 Van doğumlu siyasetçi ve yazar Hagop Avedisyan, 24 Nisan 1915'te Taksim, Şehit Muhtar Mahallesi'ndeki Altın Bakkal Sokak'ta bulunan 16 numaralı evinden alındı. Siyasi kimliğinin bir parçası olarak memleketinin tarihî hanedanlarından "Ardzruni"lerin takma adını kullanan Avedisyan, henüz 17 yaşındayken İstanbul'da Sosyal Demokrat Hınçak Partisi saflarına katıldı ve kısa sürede partinin önde gelen isimlerinden biri hâline geldi.

Hınçakların 1895'te düzenlediği Bâb-ı Âli gösterisindeki rolü, hayatında bir dönüm noktası oldu. Gösterinin ardından hakkında "gıyabî idam" kararı verilince Osmanlı topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Bulgaristan, Atina, Mısır, İran ve Kafkasya'yı kapsayan sürgün yılları boyunca siyasi faaliyetlerine ve entelektüel üretimine ara vermedi. Bu dönemde Tiflis'te yayımlanan liberal ve milliyetçi çizgideki Mışag (Çiftçi) gazetesinin kurucusu oldu ve gazetenin başyazarlığını üstlendi. Ancak burada yeniden tutuklandı ve serbest bırakılmasının ardından Van'a geçti.

Hagop Avedisyan, yalnızca bir Hınçak üyesi değil, Ermeni devrimci hareketinin ortak çıkarları için çalışan bir figürdü. Öyle ki, 1903'te Taşnak liderlerinden Vartkes Serengülyan Van'da yaralı olarak tevkif edildiğinde, onunla işbirliği yaptığı gerekçesiyle kendisi de tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra Bulgaristan'a giderek öğretmenlik yapan Ardzruni, 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a döndü ve siyasi mücadelesini yasal zeminde sürdürmeye başladı. Bu dönemde, Gedikpaşa temsilcisi olarak Ermeni Millî Meclisi'ne seçildi.

24 Nisan 1915'te evinden alınarak tutuklandığında Çankırı'ya gönderilecek katilede yer alsa da Kalecik'te yapılan bir kontrolde "yanlış listede olduğu" belirtilerek Ankara'ya geri getirildi ve daha ağır koşullarıyla bilinen Ayaş'a gönderildi. Ayaş'ta yaklaşık üç ay tutulduktan sonra Temmuz 1915 sonlarında diğer aydınlarla birlikte Ankara yakınlarındaki Elmadağ'da katledildi.

Şehit Muhtar Mahallesi'ndeki Altın Bakkal Sokak'ta bulunan 16 numaralı ev. (Fotoğraf: Can Candan)

Constantinople 24 avril 1909 Place de Taksim avant la reddition
de la caserne

Taksim Meydanı, 1909.(Constantinople.cards)

Taksim Meydanı, itfaiye binası, 1912. (Fotoğraf: Albert Harlingue, SALT Araştırma)

Kaynakça

- Andonyan, Aram. Balkan Savaşı. Aras Yayıncılık, 1999. 1, 13
- Andonyan, Aram. Gomidas Vartabed ile Çankırı Yollarında - Ek: Naim Bey'in Anıları. Belge Yayınları, 2012. 4, 5, 12, 14, 15
- Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya. Aras Yayıncılık, 2005. 2
- Boghosian, Khachig. "My Arrest and Exile on April 24, 1915." Armenian Reporter International, 21 Nisan 2001. 4
- Bozacıyan, Püzant. "Ayaş'a Doğru - Eski ve Yeni Anılar." 11 Nisan Anıtı - Huşartsan içinde, der. Teodik. Belge Yayınları, 2010. 14
- Hacikyan, Agop Jack, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, ve Nourhan Ouzounian. The Heritage of Armenian Literature: From the Eighteenth Century to Modern Times. Wayne State University Press, 2005. 2, 3, 5, 11, 12, 13, 15
- İzrail, Nesim Ovadya. 24 Nisan 1915: İstanbul-Çankırı-Ayaş-Ankara. İletişim Yayınları, 2013. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 13, 14, 15
- Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler. Aras Yayıncılık, 2012. 3
- Minassian, Anahide Ter. Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912. İletişim Yayınları, 1992. 2, 15
- Odyan, Yervant. Lanetli Yıllar: İstanbul'dan Der Zor'a Sürgün ve Geri Dönüş Hikâyesi 1914-1919. Aras Yayınları, 2022. 4
- Özçelik, Ayfer. Kimliğini Arayan Meşrutiyet. İlgî Kültür Sanat, 2006. 2
- Pamukciyan, Kevork. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar - IV, Biyografileriyle Ermeniler. Aras Yayıncılık, 2003. 6, 14
- Papazyan, Vahan. İm Huşarı [Anılarım], c. 2. Hayrenik, 1952. 3, 13
- Sonyel, Salahi R. İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk - Ermeni Olayları. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988. 3
- Teotig. Amenun Daretsuytsı 1909 [Herkesin Yıllığı]. V. & H. Der Nersesyan, 1909. 2, 3, 5, 11, 12, 13, 15
- Torkomyan, Vahram. Antsugı Mortsug. Aras Yayıncılık, 2017. 1
- Torkomyan, Vahram. Unutulan Geçmiş. Aras Yayıncılık, 2024. 1
- Tuğlacı, Pars. Ermeni Edebiyatından Seçkiler. Cem Yayınevi, 1992. 2, 3
- Tuğlacı, Pars. Tarih Boyunca Batı Ermenileri, c.3, 1891-1922. Pars Yayın, 2004. 1, 2, 3, 6, 13

23,5 HAFIZA YÜRÜYÜŞLERİ

24 Nisan 1915 Ermeni Aydınların Sürgünü: İstanbul Pangaltı

proje küratörü ve danışmanı

Nesim Ovadya İzrail

proje koordinatörü

Ayfer Bartu Candan

araştırmacılar

Narod Avcı, Rudi Sayat Pulatyan, İrem Sıla Şen, Karin Şeşetyan

Osmanlıcadan çeviri

Duygu Coşkuntuna

editörler

Zeynep Karababa, Mehmet Polatel

tasarım ve haritalama

Yasemen Cemre Gürbüz

katkıda bulunanlar

Nayat Karaköse, Cemre Kumla, Deniz Ezgi Sürek, Zeynep Taşkın

kapak fotoğrafı

Taksim Meydanı ve Topçu Kışlası, 1930'lar. (SALT Araştırma, Salih Alkan Koleksiyonu)

İstanbul, Ekim 2025

Anarad Hıçutyun Binası, Papa Roncalli Sokak, No: 128

Harbiye, 34373 Şişli, İstanbul

T: 0212 240 33 61

F: 0212 240 33 94

info@hrantdink.org

www.hrantdink.org

